УДК 821.161.2-1.08

Бідюк Олена Василівна

АРХЕТИПНИЙ АНАЛІЗ МОВИ ОРАТОРСЬКОГО ТЕКСТУ (НА МАТЕРІАЛІ ПУБЛІЧНИХ ВИСТУПІВ ЛІНИ КОСТЕНКО)

У статті зроблено спробу проаналізувати публічні виступи Ліни Костенко з погляду психоаналітичної концепції. Особливу увагу приділено проблемі архетипного аналізу образів. Авторка намагалась пояснити причину їх виникнення та функції у тексті промов.

Ключові слова: психоаналіз, несвідоме, колективне несвідоме, архетип, образ, символ.

Bidiuk O.: The Archetype Analysis Of The Language In Lina Kostenko's Orations. The article is devoted to analyzing the public speeches of Lina Kostenko according to the method of psychoanalysis. A special attention is on the problem of archetype analysis of images. The author tries to explain their main particularities and functions in Lina Kostenko's orations.

Key words: psychoanalysis, unconscious, collective unconscious, archetype, image, symbol.

Психоаналіз як метод дослідження художньої літератури лише відносно недавно постав у полі зору українських літературознавців і сьогодні є одним із найбільш перспективних і динамічних. Незважаючи на це, історія розвитку психоаналітичних досліджень художніх творів і досі переживає етап невизначеності і концептуального засилля фрейдівської ідеології. Як правило, дослідники користуються психоаналітичним інструментарієм занадто "однобоко", на що неодноразово вказував ще на поч. XX ст. С.Гаєвський у своїй статті "Фрайдизм у літературознавстві". "Усю чинність письменника зводити до одного сексуального поривання, – писав він, – досить однобічно. Однобокість особливо позначилася у фрайдистів, що почали прикладати на практиці гіпотези Фрайда" [2; 263].

Це, на нашу думку, проблема більшості сучасних психоаналітичних досліджень, яку Н.Зборовська означила як "вульгарний психоаналітичний підхід" [4; 347]. Він зводиться до відшуковування психічних відхилень, невротичних станів, різного роду збочень (від гомосексуальності до мазохізму, суїцидних нахилів тощо). Щоправда, про однобічність цього явища, яке "може сприяти виробленню негативно-епатажної тенденції, дискурсу приниження великих особистостей" [4; 347], Н.Зборовська говорить лише в контексті досліджень С.Павличко, оминаючи розвідки О.Забужко, Г.Грабовича, як, до

речі, не зараховуючи до таких і свої власні. Між тим, саме “Код української літератури” (К., 2006) потребує альтернативних уточнювальних коригувань.

Досліджуючи художній твір через призму психоаналізу, вочевидь, таки варто зважати на висловлену думку засновника аналітичної психології К.Г.Юнга про те, що фрейдівський підхід потребує перегляду, оскільки “такий аналіз зовсім не займається художнім твором, а намагається, наскільки це можливо, заритись, як кріт, у підземну глибину і залишитись там; але докопується він завжди до тієї ж загальної землі” [12; 111]. Ось чому такі дослідження “так вражаюче монотонні; подібне завжди можна почути під час прийому у лікаря-психоаналітика” [12; 111]. Альтернативою цьому постає архетипний аналіз, що акцентує увагу на ключових образах – архетипах. Саме вони дозволяють зрозуміти і внутрішні авторські настанови, і культурні колективно-несвідомі прояви.

В сучасному українському літературознавстві проблема архетипного аналізу ще недостатньо досліджена, а сам аналіз часто ідентифікується із міфоаналізом. З огляду на це, цікавою нам видається розвідка М.Моклиці “Термін архетип у сучасному українському літературознавстві: межі і функція”, присвячена розрізненню цих понять. Відтак, архетипний аналіз, який ще не набув належного практичного застосування, відкриває нові можливості для глибинного вивчення доробку українських письменників.

Метою нашої статті є застосування архетипного аналізу при дослідженні творчості Ліни Костенко, зокрема, її публічних виступів.

Актуальним це дослідження є не лише через обрану новітню методику, але й зважаючи на той факт, що творчість Л.Костенко не була вивчена під таким кутом зору. Це пов’язано із усталеними канонами мислення українських науковців, що провокує на таку ж стереотипність у дослідженнях. Думка сучасного дослідника О.Астаф’єва про те, що у Л.Костенко “нема зміщення у сферу глибинного психоаналізу” [1; 56] не є ані доведеною, ані спростованою, оскільки залишається незрозумілим, що саме має на увазі автор під поняттям “глибинний психоаналіз” – глибинну (аналітичну) психологію К.Г.Юнга чи

класичний психоаналіз З.Фрейда. Можливо, така стереотипність і є однією з причин незацікавлення літературознавців-психоаналітиків творчістю письменниці. Навіть у дослідженні Н.Зборовської "Код української літератури" постать Л.Костенко, що представляє "мужній варіант філософського мазохіста" [3; 354], з погляду психоаналізу, тим більше архетипного аналізу, взагалі не розглядається.

Саме тому нашим завданням є спроба з позицій новітньої (психоаналітичної) методології і архетипного аналізу зокрема, представити постать Л. Костенко, безперечно, у новому ракурсі. Свою увагу зосередимо на невивчених і фактично забутих ораторських виступах письменниці, аналіз мови яких містить багатющий матеріал для подібних студій. Це дасть змогу відкрити нове бачення не лише творчості, але й особистості Л.Костенко.

Темою майже всіх промов Ліни Костенко є проблеми мистецтва, освіти, суспільного життя і критика відхилень від норм культури (по суті аномальних виявів), що можна трактувати і як внутрішні, психічні відхилення. В Ліни Костенко вони постають на рівні навіть не стільки окремого індивіда, скільки глобалізовано, загалом для нації. Це, зокрема, характерно для таких публічних виступів Л.Костенко, як "Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала", "Геній в умовах заблокованої культури", "Ми переживаємо кризу сприйняття", "Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф", "Якщо самі ще не осмислили, то чого хочемо від світу?" тощо.

Письменниця у своїх виступах задумується над тим, чому ж взагалі існують такого роду аномалії, справедливо пов'язуючи останні із вивільненням енергії несвідомих бажань, яка перетворюється на комплекси при недостатній зреалізованості. Ця енергія, як правило, несе руйнування і є опозиційною до енергії творення, про що неодноразово заявляв засновник психоаналізу З.Фрейд. Як доводив австрійський психоаналітик, несвідомі деструктивні потяги для того, щоб зреалізуватись, мають пройти своєрідну "цензуру" – внутрішнє випробування розумом. Чи не тому Л.Костенко так настоює на тому, аби кожен шукав "цензора" і неодмінно в собі? На нашу думку, саме промови,

виголошені письменницею, розкривають не тільки справжній зміст рядків її поезії, а й особисті внутрішні болючі теми, до яких вона звертається у своїх доповідях за допомогою образної мови.

Ораторський текст містить закодовану символічну мову, що підпорядкована загальній наративній стратегії, яка вже сама по собі передбачає існування певної конотації висловлювань (позитивної чи негативної). Промова – це завжди індивідуальна оцінка конкретної проблеми. Тут оратор проявляється глибиною своїх думок, настроїв, внутрішніх переживань і власних емоцій, а отже, все це неодмінно виражатиметься у тексті його промови. На нашу думку, мова публічного виступу може набагато більше розповісти про самого промовця, його внутрішній світ, аніж навіть поезія. Особливо, якщо йдеться про Л.Костенко.

У промові автор задовільняє свої інтелектуальні потреби, вільно конструюючи мовне тло завдяки засобам увиразнення, добираючи ті з них, що найбільш адекватно передають його мисленнєві процеси.

Зауважимо, що всі промови Л.Костенко мають одну спільну і досить цікаву рису: їх мова насичена гострими іронічно-сатиричними засобами, кожен з яких постає як своєрідна інтелектуальна гра, для якої авторка обирає найбільш енергетично сильні образи – архетипи. На нашу думку, в такий спосіб вроджену внутрішню настанову Л.Костенко на інтелектуалізм, яка, вочевидь, не була зреалізована у ліриці у зв’язку із жанровими приписами, втілено у мові публічних виступів.

Оратор не може не реагувати на зовнішні прояви суспільного життя – однак ця реакція є, беззаперечно, внутрішньою, часто навіть несвідомою. Зовні її можна побачити, якщо проаналізувати мову виголошеного публічного виступу: в ній так чи інакше нічого не вдасться приховати – це не дозволять зробити емоції. Вони постійно і настирливо виявлятимуть справжні переживання, уподобання та несвідомі бажання промовця, які, хоч і подекуди заховані у численних риторичних засобах, все ж однаково чітко можна простежити у мові.

Звідси випливає, що у публічному виступі все те, що означує класична теорія красномовства як елокутивність, теж постає виключно через особистісний вимір психіки оратора. Адже саме останньому відведено роль "оживлення" тексту, надання йому особистого звучання завдяки власним емоціям та відповідної образності.

В мовній площині ораторського тексту Л.Костенко можна простежити дуже семантично неоднозначні елементи (до яких, зокрема, належать образи України, Нації, Генія і навіть образ Чорнобиля). Всі вони мають глибинну структуру, закорінену в авторській підсвідомості, а тому не вкладаються у традиційні рамки образності. Це є психічний зміст у чистому вигляді, але не просто зміст, а першозміст, який здатний організувати і трансформувати первинне сприйняття у вторинний продукт, еквівалентний і характерний певному часу і простору.

Цей першозміст виявив у колективному несвідомому К.Г.Юнг і назвав його архетипом. Генетично ця номінація сягає грецьких коренів arche – початок і typos, що значить образ. Тобто архетип – це первісний, першопочатковий образ. Лише із виникненням юнгівського психоаналізу він почав мислитись як абстрагована від конкретного частинка колективного несвідомого, що передається разом з генетичним кодом кожній людині із покоління в покоління протягом усього часу існування людства. У мові художнього твору, як слушно відзначав К.Г.Юнг, і тим більше у промові використання архетипів "є перекладом на мову сучасності, завдяки чому кожен здатний, так би мовити, заново віднайти підхід до глибинних джерел життя, які інакше були б втрачені" [12; 129].

Тексти промов Л.Костенко свідчать про те, що звернення до вічних проблем сучасності неефективне і, вочевидь, неможливе без використання притаманних суспільству колективних першообразів. А тому вживання архетипів, навіть несвідомо, при написанні та виголошенні відкритих доповідей орієнтується на загальну мету – вплинути на волю, розум та свідомість слухачів. Змістовий план публічних виступів Л.Костенко, який складається із

первинних образів, відповідно, досліджуватимемо за допомогою архетипного аналізу.

Одним із найбільш цікавих бачиться нам образ Поета (Генія). Він є центральною фігурою у промові Л.Костенко "Геній в умовах заблокованої культури" і, без сумніву, належить до архетипних. Так вже історично склалося, що постать Генія є уособленням високорозвиненої культури народу, причетності до високого мистецтва, адже, як стверджує Л.Костенко, "*геній* – явище рідкісне, виняткове, за всю історію людства їх не гурт" [5; 2].

Цю промову, до речі, авторка, як не дивно, присвячує Лесі Українці (жінці!), байдуже, що постійно і навіть якось відособлено тут вживається номінація чоловічого роду Геній. Л.Костенко наділяє Генія чоловічими рисами: мужністю, сміливістю, силою тощо, бо "Геній – це сміливість, це прорив, ламання канонів і традицій, це вихід на нові естетичні орбіти" [5; 4]. Інакше як же він могтиме відстоювати чи й виборювати свою суспільну і моральну вищість у суспільстві, тим більше в українському? Невипадково Л.Костенко у статті "Якщо самі ще не осмислили, то чого хочемо від світу" напише, що до поетів приміряли "і солдатську шапку, і арештантську робу, і стріляли їм у спину, і ставили чобіт на груди" [9; 55]. Бути сильним в таких умовах непросто. Це було як в часи Лесі Українки, так і в наш час. І це відчула на собі Л.Костенко, яка мусила бути сильною, коли інші падали, не витримуючи тиску радянської системи. І вона таки була сильною, бо, як слушно зауважує Л.Тарнашинська, "своїми думкою й словом розсуваючи щільники часу, ... долала кордони й порушувала хронологічні межі, намагаючись розірвати подвійне замкнуте коло, протягом тривалого часу витворюване як довкола України, так і довкола митця, в ній сущого" [11; 42].

Розглянутий образ митця, Генія-Поета дає нам підстави говорити про архетип Анімусу, тобто про чоловічу сутність жіночої душі (самої Л.Костенко!), що персоніфікується в образі Генія. І не просто Генія, а Генія (Поета). Як пише сучасна дослідниця Н.Зборовська, "творчу особистість можна аналізувати за проекціями "внутрішньої жінки" або "внутрішнього чоловіка"

[4; 139]. Зважаючи на представлений архетип Анімусу, який аж надто яскраво проявляється не тільки у промовах, а й у поезії та романі “Берестечко”, Л.Костенко можна досліджувати і з позицій “внутрішнього чоловіка”.

Архетип Анімусу, що постає в образі Генія (Поета), у Л.Костенко є антиномічним до образу простої людини, занадто нікчемної і залежної від вищої волі, а відтак – і слабкої. Геній (Поет) мислиться швидше як антипод людини і людства загалом. Таким же він постає і щодо нації.

Як свідчать промови Л.Костенко, націю треба однозначно поціновувати за її літературу та мистецтво. Тобто пріоритетною є творча енергія, а не руйнівна, бо ж “не Гітлер визначає образ нації з його Геббельсом, що хапався за пістолет при слові *культура*, і не Ельза Кох, а доктор Фауст і Лореляй над Рейном” [6; 10]. Цим письменниця доводить, що націю представляють типові для конкретного народу образи-символи, які існують вже на рівні колективного психічного досвіду. А відтак, мова йде знову про архетипи. І навіть сама постать Генія (Поета), який створює подібні архетипні уявлення-символи нації, теж є архетипом.

Цікаво, що образ нації Л.Костенко показує у вигляді сліпої жінки і саме Генія (Поета) обирає їй за поводиря. Таку картину, усталену на рівні архетипів, численні дослідники віднаходять ще у Шевченка: у цьому ключі мислиться тема покритки-України-нації, адже, як зазначає М.Ласло-Куцюк, “в тій же мірі, як говориться про міф України, у Шевченка слід говорити про міф зведениці” [10; 174], що потребує психоаналітичного розшифрування, початок якому поклав львівський психоаналітик С.Балей.

Л.Костенко ставить питання (вперше після Лесі Українки), гостре і наболіле – чи може бути Генієм, Поетом і Поводирем нації жінка? І чи може жінці-Генієві, жінці-поетесі, що виросла “саме з того, українського, недобаченого жодним великим філософом, грунту” [5; 3], бути присуджено Нобелівську премію? Бо ж “твори її *(Лесі Українки, але, як бачиться і самої Л.Костенко – уточнення наше.Б.О.)* – часом здається, що це – транміграція душі – крізь час – до всіх народів” [5; 6]. А всесвітнього визнання так і не було. До речі,

поставлені у промовах Л.Костенко питання мають особистісний підтекст, адже, на жаль, невизнаний творчий геній самої письменниці і так і не присуджена Нобелівська премія якраз чи не найяскравіше засвідчує оте невизнання і, вочевидь, є відповіддю на питання про те, чого варті зусилля жінки-Поета-Генія. Архетип Анімусу дозволяє проектувати ці питання на особистість Л.Костенко і пояснює мотиви та причини появи такого образу невизнаного Генія-Поета у її творчому доробку.

З образом нації у публічних виступах Л.Костенко дуже тісно пов'язаний образ України, теж архетипний за своєю суттю. Найяскравіше він представлений у промові "Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф". Як вважає Л.Костенко, націю треба однозначно поціновувати за її літературу та мистецтво (тобто її представляє творча енергія), а образ України стає виявом енергії руйнівної.

Україна, з одного боку, сама є жертвою, а з іншого – призвідцем до катастроф: "Україна занедбана. Занедбана фізично і морально, у всіх компонентах свого економічного, екологічного та духовного життя. Занедбана настільки, що вона вже з *жертви* перетворюється на чинник своїх власних катастроф" [8; 459]. Це свідчить про те, що на перший план поставлено питання про деструктивну енергію (за Фрейдом), яка руйнує державу-націю-генія (поета)-людину зсередини. Бо в нас, наголошує Л.Костенко, "дуже неоднорідне суспільство, дуже строкатий спектр політичних уподобань. І надто багато зачаєних деструктивних сил" [8; 460].

Л.Костенко боїться, що коли ця руйнівна сила досягне немислимих масштабів, її годі буде зупинити, а тому реагувати на це треба негайно. І для письменниці єдиний вихід – повернути і примножити творчу життєву енергію. Оскільки про це не хочуть думати політики, не тільки думати, а й робити, то такі державницькі владні рішення (посильні, здавалось би, тільки для чоловіка!) може таки, як стверджує Л.Костенко у своїх промовах, у творчості загалом і прикладом власного життя, зробити жінка (!). Україна, так само, як і нація,

сліпа, але поводирем її Л.Костенко бачить саме жіночий образ, що представляє архетип Генія (Поета).

Окрім того, Україна як архетипний образ у промові "Геній в умовах заблокованої культури" постає у протиставленні до Росії. Це один із тих образів, який маркується однозначно негативно у будь-якому ораторському тексті Л.Костенко, адже саме Росія протягом усієї своєї історії насаджувала і прищеплювала до свідомості (чи й підсвідомості) українців оту руйнівну енергію. Ось чому Л.Костенко ствердно, нехай і в питальній формі, наголошує: "Росія, як ніяка інша держава, переслідувала своїх геніїв, то що вже казати про колонію, якою була Україна?" [5; 4]. Тому Росія тут постає причиною знецінення і навіть руйнування для українців своєї нації, а отже, обов'язково мусить бути об'єктом нищівної критики.

Образ Росії розкривається завдяки антиномії з Україною через міфічний образ Кроноса. Так, Україну Л.Костенко "виправдовує" тим, що остання стала такою через "приналежність до держави, котра, як той міфічний Кронос, поїдає своїх же дітей" [5; 4]. Відтак, варто, мабуть, звернути увагу на те, що Росія постає не в образі стереотипного старшого брата: в архетипній парі Україна – Росія їй відведена батьківська роль. А тому такі стосунки можна портактовувати як інфантильні вияви.

Найвищим виявом внутрішньої деструктивної енергії Л.Костенко бачить Чорнобиль і ширше – образ катастрофи загалом. Чорнобиль – то зреалізована руйнівна енергія.

Аналізуючи промови Л.Костенко з погляду психоаналітичної концепції, можна однозначно говорити про їх внутрішньопсихічні витоки. Очевидною рисою публічних виступів письменниці постає їх змістова насиченість ораторського тексту архетипними образами.

Варто зауважити, що архетипи, які використовує у тексті своїх промов Л.Костенко, утворюють якщо не пари, то, принаймні, ряди архетипних структур, вибудувані за лінійним принципом на основі неспівмірності семантичних полів. Так, можемо виділити такі архетипні ряди: Людина – Поет

(Геній) – Нація. Україна – Росія – Світ. Україна – Чорнобиль – Катастрофа. Ключовим архетипним образом у промовах Л.Костенко постає Геній (Поет). Всі решта архетипних структур вибудовуються як дотичні до нього, тобто можна говорити про певний стрижневий принцип побудови змістового плану ораторського тексту письменниці. І невипадково стрижневим є саме образ Генія (Поета). Адже саме за ним можна зрозуміти не тільки всю творчість Л.Костенко, а й її творчий процес, який, як слушно зауважував К.Г.Юнг "полягає в несвідомому оживленні архетипу" [12; 129].

Архетипний аналіз відкриває глибинний пласт письменницької творчості, адже, за словами С.Гаєвського, "оскільки талановитий письменник, остільки глибоко заховані в художні знаки його наміри" [2; 262-263]. Такий аналіз дає змогу говорити про архетип Анімусу письменниці, який реалізується в образі Генія (Поета). Він свідчить про потребу зреалізувати чоловічі амбіції Л.Костенко, що виявляються у можливості стати провідником, виконувати важливі державницькі завдання захищати українську націю і, врешті, представляти її світові так, аби кожен міг відчути за неї гордість.

Література:

1. Астаф'єв О. Символіка природи в поезії Л.Костенко// Слово і час. – 2005. – № 6. – С.52-56.
2. Гаєвський С. Фрайдизм у літературознавстві// История психоанализа в Украине/ Сост. Кутько И., Бондаренко Л., Петрюк П. – Харьков, 1996. – С. 269-279.
3. Зборовська Н. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури.- К., 2006. – 504 с.
4. Зборовська Н. Психоаналіз і літературознавство. – К., 2003. – 392 с.
5. Костенко Л. Геній в умовах заблокованої культури// Урок української. – 2000. – №2. – С. 2-7.
6. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала// Урок української. – 2000. – №2. – С. 9-15.
7. Костенко Л. Ми переживаємо кризу сприйняття// Урок української. – 2000. – №2. – С. 18-19.
8. Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф// Дві Русі. Україна Incognita/ За ред. Л.Івашиної. – К., 2005. – С. 455-467.
9. Костенко Л. "Якщо самі ще не осмислили, то чого хочемо від світу?"// Урок української. – 2000. – №2. – С. 55-56.
10. Ласло-Куцюк М. Творчість Шевченка на тлі його доби. – Бухарест, 2002. – 348 с.
11. Тарнашинська Л. Час у творчості Л.Костенко як темпоральний код структури людського досвіду// Слово і час. – 2005. - № 6. – С. 42-52.
12. Юнг К.Г. Об отношении аналитической психологии к произведениям художественной литературы// Классический психоанализ и художественная литература/ Сост. и общ. ред. В.Лейбина. – Спб.: Питер, 2002. – С. 106-130.